

EBUSSUÛD EFENDİ'NİN HİDAYET-DALÂLET ANLAYIŞI*

İbrahim BAYRAM**

Öz

Osmanlı'nın tartışmasız en önemli âlimlerinden biri olan Ebussuûd Efendi, daha çok hukukçu ve müfessir kimliğiyle tanınmış bir zattır. Onun keliminin önemli meselelerinden birisini teşkil eden hidâyet-dalâlet konusuyla ilgili görüşleri meşhur tefsir eserinde yer almaktadır. Mâtürîdî bir çizgi takip eden müfessir, hidâyet ve dalâlet konusunu da bu anlayış üzerinden şekillendirmiştir. Kişinin hidâyete sevki ile dalâlete düşmesini kul merkezli bir biçimde yorumlayan müellif, konuyla ilgili âyetleri tefsir ederken hidâyet ve dalâletin yaratılmasını insanın özgür olan iradesini iyiliğe yahut kötülüğe yöneltmesiyle ilişkilendirmeye dikkat etmiştir. Bu makalede Ebussuûd Efendi'nin kimliğinde Matüridiyye mezhebinin daha çok müteahhirun kelimcilerinde görülen hidâyet ve dalâlet ile insan iradesi arasında bir bağ kurma anlayışının bir yansıması ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ebussuûd Efendi, kader, hidâyet, dalâlet

THE UNDERSTANDING OF GUIDANCE-MISGUIDANCE OF EBUSSUÛD EFENDI

Abstract

Ebussuûd Efendi, arguably one of the most important scholars of the Ottoman Empire, is a well-known person with more lawyers and commentators identity. His views on the subject of guidance-misguidance which is one of the most important issues of theology of science is located in the famous

* Geliş T. / Received Date : 09.03.2017

Kabul T. / Accepted Date : 15.05.2017

** Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ibrahim.bayram@gop.edu.tr.

commentary work. The commentator who follow a Maturidi line, has also been shaped the issue of guidance and misguidance through this approach. The writer who reviews the referral to the guidance and falling into misguidance of the person, human-centered way, while interpreting the relevant verses has took care to associate the creation of guidance and misguidance with orientation of the free will of the people to goodness or evil. In this article in the identity of Ebussuûd Efendi it will be presented a reflection of understanding to establish a link between the human will with guidance and misguidance that mainly seen in later theologians of the sect Maturidiyya.

Keywords: Ebussuûd Efendi, destiny, guidance, misguidance.

Giriş

Meşhur Osmanlı şeyhülislâmı müfessir Ebussuûd Efendi 17 Safer 896 (30 Aralık 1490) yılında anne ve baba tarafından ilim ehli olan bir aile içerisinde¹ İstanbul'a bağlı Müderris köyünde dünyaya gelmiştir. İbn Kemâl (ö. 940/1534)² ve Müeyyedzâde (ö. 922/1516) gibi devrinin en önemli ilim adamlarından ders almıştır. Tam adı Ebussuûd ibn Muhyiddîn Muhammed el-İmâdî olan bu büyük Türk bilgini; Bursa, İstanbul gibi şehirlerde müderrislik ve kadılık yapmış, Rumeli Kazaskerliğini takiben de uzun bir süre Şeyhülislamlık görevini deruhte etmiştir.³ Hoca Sadeddîn (ö. 1008/1599), Şair Bâkî (ö. 1008/1599) ve Sun'ullah Efendi (ö. 1021/1612) gibi zevata hocalık yapan müfessir⁴ Peçevî'ye göre bütün mezheplerde müctehid ve zamanının Ebû Hanife'si,⁵ Evliya Çelebi nazarında Hz. Peygamber'den sonra kâinata benzeri gelmemiş bir ilim ehlidir.⁶ Şemseddîn Samî onu Osmanlı ulemâsı içerisinde Kemal Paşazâde'nin dışında dengi bulunmayan bir âlim⁷, Türkçe yazılmış ilk tefsir tarihi müelliflerinden Bergamalı Cevdet Bey ise İbn Kemâl'i dahi aşmış bir zat olarak değerlendirir.⁸ Hicrî 982 yılında Hakk'ın

¹ Ahmed b. Ali Zeynelâbidin Aşık Çelebi, *Zeylû's-Şekaiki'n-Numaniyye fi ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, thk.: Abdürrezzak Hidâyet, Kahire: Dâru'l-Hidaye, 1713/2007, s. 129.

² Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, haz.: Ali Fikri Yavuz, İsmail Özen, İstanbul: Meral Yayınevi, [t.y.], I, s. 306.

³ Ebu'l-Hasenat Muhammed Abdülhay el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, tsh ve tlk.: Muhammed Bedreddin Ebû Firas en-Na'sani, Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, [t.y.], s. 81.

⁴ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988, II, s. 333.

⁵ İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1283, I, s. 52.

⁶ Evliya Çelebi Muhammed Zillî İbn Derviş, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1314, I, s. 402.

⁷ Şemseddîn Sâmi, *Kâmusu'l-A'lâm*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1306, I, s. 722.

⁸ Abdullah Aydemir, "Ebussuûd Efendi II", *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]*, 1973, cilt: XII, sayı: 3, s. 136.

rahmetine kavuşan müellifin⁹ kabri bütün evladu iyali ile birlikte Eyüp'te bulunmaktadır.¹⁰

Tefsir ve hukuk alanında pek çok eser veren müellifin özellikle *İrşâdü'l-'akli's-selîm* adlı tefsiri önemlidir. Yazma halinde bulunan Feth, Furkan, Müminûn sûrelerinin tefsirini içeren eserleri dışında son nefesinde iman eden kişinin imanını sahih görenlere karşı yazdığı reddiye türünde bir risalesi ile akaid, tıp ve dua ile ilgili bazı risaleleri de bulunmaktadır. Yine hukuk alanında kendisine izafe edilen fetvaların toplanmasıyla oluşan birçok fetva mecmuası dışında müellifin, bu alanla ilgili şerh, haşiye, talîk ve risaleleri, ayrıca edebiyatçı kimliğine haiz olması itibariyle de dil ve edebiyat alanında şiir ve nesir türünde eserleri yer almaktadır.¹¹

Osmanlı'nın yükseliş dönemini yaşayan en meşhur âlimlerinden ve şeyhülislamlarından olan müellif, hukuk ve tefsir sahasında temayüz etmiş olsa da hem kendisine sorulan itikadî alanla ilgili verdiği fetvalarda, hem de meşhur tefsirinde kaderle ilgili âyetleri yorumlarken getirdiği açıklamalarda kelâm ilmini ilgilendiren konularda da fikir beyan etmiştir. Onun görüşlerini ortaya koyduğu konulardan biri de hidâyet ve dalâlet meselesi olmuştur.

1. İTİKADÎ FIRKALARIN HİDÂYET-DALÂLET KONUSUNA YAKLAŞIMI

Kelâmın önemli meselelerinden birini teşkil eden hidâyet ve dalâlet konusunda itikadî fırkalar görüşlerini ortaya koymuşlardır. Hidâyeti doğru yolu açıklamak, ona çağırıp irşad etmek ve hakkı ortaya koyacak deliller getirmek şeklinde tanımlayan Eş'arî kelâmcıları¹² onun hem bir şeye davet etme hem de hidâyeti yaratma anlamında kullanılabileceğini, davet boyutunun O'nun kelâmı ile; fiil ve yaratma vechesinin ise müminlerin kendisiyle hidâyeti buldukları şeyin onların kalplerinde yaratılması ile oluştuğunu beyan etmişlerdir.¹³ İlk tür hidâyetin mükellefleri, ikincisinin ise mühtedileri kapsadığını belirtmişlerdir.¹⁴

⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974, II, s. 652.

¹⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, s. 402.

¹¹ Ahmet Akgündüz, "Ebussuûd Efendi", *DİA*, X, s. 370-371; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, s. 331-332.

¹² Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Furek el-Ensârî İbn Furek, *Makalatü'ş-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'ari*, thk.: Ahmed Abdürrahim es-Sâyih, Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1425/2005, s. 47; Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Abdülkahir el-Bağdâdî, *Usulü'd-din*, İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1928, s. 140.

¹³ İbn Furek, *Makalatü'ş-şeyh*, s. 56-57; Abdülkahir el-Bağdâdî, *Usulü'd-din*, s. 140; İmâmü'l-Harameyn Ebû'l-Meâli Rüknuddîn Abdülmelik el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşad ilâ kavâti'l-edilleti fi usûli'l-i'tikad*, tahk.: Muhammed Yusuf Musa, Ali Abdülmünim Abdülhamid, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1369/1950, s. 212.

¹⁴ Ebu'l-Hasen İbn Ebu Bişr Ali b. İsmail b. İshak el-Eş'arî, *el-İbâne an usûli'd-diyane*, thk.: Fevkiyye Hüseyin Mahmud, Kahire: Dâru'l-Ensâr, 1397/1977, s. 216; Abdülkahir el-Bağdâdî, *Usulü'd-din*, s. 140.

Hidâyetin “*Semud kavmine doğru yolu gösterdik.*”¹⁵ âyetinde “beyan etmek”; “*Sen sadece bir uyarıcısın ve her bir toplum için bir uyarıcı vardır.*”¹⁶ âyetinde ise davet ve beyan anlamında kullanıldığını ifade etmişlerdir. Resûlün imana davetini kabul edenin bununla hidâyet bulduğunu, âyetlerde müminler için zikredilen hidâyetten kastın onların kalbinde Allah’a iman ve O’nu bilmenin yaratılması olduğunu söylemişler,¹⁷ hidâyetin sebebe isnadının mecaz kabilinden olup, hakiki manada onun sadece Allah’a izafe edilebileceğini dile getirmişlerdir.¹⁸

Eş’arî kelâmcıları dalâleti izah ederken de şeytanın küfre ve dalâlete çağrısını kabul edenin bu yol ile idlal edilmiş olduğunu, bunun Allah’ı tanımama ve O’nun nimetlerini inkâr etme neticesinde onların kalplerinde dalâletin yaratılmasıyla gerçekleştiğini söylemişlerdir.¹⁹ “Dilediğini saptırır²⁰” şeklinde nâzil olan âyetlerdeki dalâletin Allah’ın o kişilerin kalplerinde dalâleti yaratması şeklinde anlaşılması gerektiğini zikredip O’nun idlalinin adaleti gereği olduğunu vurgulamışlardır.²¹ Tevfik verilmemesi, göğüslerinin sıkıştırılması ve ihtida kudretlerinin yok edilmesiyle onların saptırılabilceğini, sevap ve cennet yolundan uzaklaşmalarının da bir dalâlet olduğunu belirtmişlerdir.²² Bazı âyetlerden hareketle Allah’ın kullarından doğru yoldan uzaklaştırmak istediklerini onların kalplerini mühürleyerek ve iman etmelerine perdeler koyarak bunu gerçekleştirdiğini de ifade etmişlerdir.²³

Mâtürîdî kelâmcılar da hidâyet-dalâlet meselesini ele almışlardır. Örneğin Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) Allah’ın hidâyete erdirmek istediğinin kalbini İslam’a açacağını beyan eden âyeti²⁴ yorumlarken kişinin İslam’ı seçtiği için kalbinin açılmasının değil, kalbinin açıldıktan sonra İslam’a geçmesinin söz konusu olduğunu savunmuştur.²⁵ Aynı âyeti yorumlayan Ebu’l-Muîn en-Nesefî

¹⁵ Fussilet, 41/17.

¹⁶ Ra’d, 13/7.

¹⁷ İbn Furek, *Makalatü’ş-şeyh*, s. 103-104; Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed Bakillânî, *Kitâbu’t-Temhîd*, thk.: Richard Yusuf Mekarisi Yesui, Beyrut: Mektebetü’ş-Şarkiyye, 1957, s. 335; Abdülkahir el-Bağdâdî, *Usulü’l-din*, s. 141; Mesud b. Ömer b. Abdullah Sadüddin Teftâzânî, *Şerhu’l-Makâsîd*, tahk.: Abdurrahman Umeyre, Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1409/1989, IV, s. 310-311; Cüveynî, *Kitâbü’l-İrşad*, s. 211.

¹⁸ Teftâzânî, *Şerhu’l-Makâsîd*, IV, s. 309-311.

¹⁹ İbn Furek, *Makalatü’ş-şeyh*, s. 104.

²⁰ Ra’d, 13/27; İbrahim 14/4; en-Nahl, 16/93.

²¹ el-Bağdâdî, *Usulü’l-din*, s. 141.

²² Bakillânî, *Kitâbu’t-Temhîd*, s. 335.

²³ Cüveynî, *Kitâbü’l-İrşad*, s. 214.

²⁴ En’âm, 6/125.

²⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, tahk.: Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi, Beyrut: Dâru Sâdır, İstanbul: Mektebetü’l-İrşad, [t.y.], s. 389.

de (ö. 508/1115) hidâyetin sadece beyan ve doğru yola davet olarak anlaşılması halinde Allah'ın kendilerini imana davet edip dinin yollarını beyan ettiği kimselerin kalplerinin İslam'a açılmış olması gerekeceğini, bunun doğru olması halinde ise aynı âyetin devamında geçen "kalbine darlık verilen" ifadesinin yalan olması gerekeceğini belirtmiştir.²⁶ Bu manada kulların fiillerinin yaratıcısı olması münasebetiyle Allah'ın kendilerinde ihtida ve dalâlet fiilleri yarattığı kimselerin onunla hidâyete ulaşıp dalâlete düştüklerini dile getirmiştir.²⁷ Beyan ve kılavuzluk manası dışında hidâyetin bazen ihtidanın yaratılması şeklinde de kullanıldığı ifade edilse bile²⁸ Mâtürîdî âlimler bu yaratmayı kulların ihtiyarlarını iyiliğe sevk etmeleriyle irtibatlı hale getirmeye özen göstermişlerdir. Dalâletin yaratılmasını da aynı şekilde kulların iradelerini kötülüğe yönlendirmelerinin bir neticesi olarak görmüşlerdir.²⁹ Bunun sonucunda hidâyeti lütuf, dalâleti ise adalet olarak anlamışlardır.³⁰

Mu'tezilî kelamcılar ise hem hidâyet hem de dalâlet konusunda farklı fikirler ileri sürmüşlerdir. Kâfirler için hidâyet kelimesinin kullanımı hakkında çoğunluk, Allah'ın onlara hidâyet yolunu gösterip ıslah etmişken onların hidâyete ermeyip ıslah olmadıkları, kendilerine itaat yönünde kullanabilecekleri bir kuvvet verilmişken onların bundan faydalanmadıkları şeklinde bir görüş ortaya atmışlardır. Bir kısmı ise beyan ve davet şekli de dâhil olmak üzere Allah'ın kâfirlere hidâyette bulunduğu gibi bir ifadenin asla kullanılmayacağını, zira Allah'ın beyan ve davetinin onu kabul eden kimseler için hidâyet olacağını belirtmişlerdir. Müminler için kullanılan hidâyet tabirinin ise onlara mühtedi ismi verilmesi ve bu şekilde hükmedilmesi itibariyle istimal edildiğini iddia edenlerin yanında bu kavramın kendilerine bahşedilen lütuf aracılığıyla müminlerin imanının artması anlamına kullanıldığını savunanlar da olmuştur.³¹

Dalâlet konusunda ise Mu'tezile'nin çoğunluğu bunun Allah'ın o kişileri sapmış diye isimlendirmesi ve böyle hüküm vermesi veya onların durumunu haber vermesi veyahut da müminlere verilen Allah'ın lütfunun onlara bahşedilmemesi gibi muhtemel seçenekler yoluyla gerçekleşebileceğini

²⁶ Ebü'l-Muin Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tebssiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, tahk.: Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003, II, s. 316.

²⁷ Ebü'l-Muin en-Nesefî, *Tebssiratü'l-edille*, II, s. 314.

²⁸ Nüreddin Ali el-Kârî, *Şerhu Bedi'l-emâlî*, Dersaadet Kitabevi, İstanbul 1985, s. 49.

²⁹ Ebü Muhammed Nuruddin es-Sâbûnî, *Kitabü'l-bidâye mine'l-kifâye fi'l-hidâye fi usuli'd-dîn*, tahk.: Fethullah Huleyf, Kahire: Dâru'l-Maarif, 1969, s. 137-138; Kemaleddin Ahmed el-Beyâdî, *İşârâtü'l-merâm min ibârâti'l-İmâm*, thk.: Yusuf Abdurrahman eş-Şafî, Karaçi: Zam Zam Publishers, 2004, s. 225.

³⁰ Ali el-Kârî, *Şerhu Bedi'l-emâlî*, s. 47; Beyâdî, *İşârâtü'l-merâm*, s. 225.

³¹ Ebü'l-Hasan el-Eş'ari, *Makalatü'l-İslâmiyyin ve ihtilafü'l-musallin*, tahk.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire: Mektebetü'n-Nehda'l-Misriyye, 1950, I, s. 298.

belirtmişlerdir. Bazıları Allah'ın kâfirleri saptırmasından muradın vereceği ceza ile onları helak etmesi olduğunu söylemiştir. Onlar Allah'ın yaratırken kullarının bir kısmını dinden saptırması şeklindeki bir anlayışa şiddetle karşı çıkmışlardır.³² Nitekim Mu'tezile'nin önemli kelimcilerinden Ebu'l-Hüseyin el-Hayyat (ö. 300/913) dalâlet ile ilgili çeşitli âyetler hakkında, kendi mezhebinin görüşlerini aktarırken Allah'ın kâfirleri dalâlete düşürmesini, O'nun o kişileri sapmış diye isimlendirmesi ve onlar hakkında sapmış diye hüküm vermesi şeklinde açıklayıp Allah'ın onları emrettiği şeylere ittibasını engellemediğini ifade etmiştir.³³

2. EBUSSUÛD EFENDİ'NİN HİDÂYET-DALÂLET ANLAYIŞI

2.1. Hidâyetin Manası, Kısımları ve Oluşumu

Güzel ve yumuşak bir surette yol gösterme³⁴ veya maksuda ulaştıracak yola kılavuzluk etme anlamlarına gelen³⁵ ve Kur'an'da müştaklarıyla birlikte en çok zikredilen kavramlardan biri olan hidâyet,³⁶ beyan, İslâm, iman, davetçi, yol işaretleri, ilahi kitaplar-resuller, irşad ve imamet gibi anlamlarda kullanılırken terim olarak da hakkın açıklanması, insanlara ilahi yardım, onları cennet yoluna iletmek, onların hidâyetine hükmetmek gibi manalarda istimal edilmiştir.³⁷ Buna karşılık dalâlet de maksuda ulaştırılan şeyden mahrum kalmak veya matluba ulaştırmayacak yola sülûk etmek şeklinde tanımlanmıştır.³⁸ Kur'an'da bu kelime saptırmak, şaşırarak, yanılmak, sapkınlık, helak, iptal, azap, hükmetmek ve hüsrân gibi anlamlarda kullanılmıştır.³⁹

Ebussuûd Efendi ise hidâyeti maksuda ulaştıracak yola lütuf ile kılavuzluk yapmak şeklinde tarif eder ve hidâyetin hakiki anlamda sadece hayır için kullanılacağını belirtir. "Onları cehennem yoluna götürün."⁴⁰ âyetinde hidâyet kelimesinin olumsuz anlamda kullanılmasını ise alaycı bir üsluba bağlar. Allah'ın kulları için bahsettiği sonsuz hidâyet türleri olsa da onları bazı kısımlara ayırmanın mümkün olduğu kanaatindedir. Buna göre hidâyetin bir çeşidi kişinin kendisiyle dünyevî ve uhrevî maslahatlara ulaştığı akıl, iç-dış duyular, hayvanî

³² el-Eş'ari, *Makalatü'l-İslâmiyyin*, I, 299.

³³ Ebü'l-Hüseyin Abdürrahim b. Muhammed b. Osman Hayyat, *Kitabü'l-İntisar ve'r-red ala İbni'r-Ravendi el-mülhid*, thk.: H.S. Nyberg, Kahire: Mektebetü'd-Dâri'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1993, s. 121-122.

³⁴ Rağıb el-İsfâhânî, *Müfredat Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev.: Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, İstanbul: Yarı Yayınları, 2015, s. 1026.

³⁵ Seyyid Şerif Ali b. Muhammed Cürçânî, *et-Ta'rîfât*, yy. [t.y.], s. 256.

³⁶ Suat Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2010, s. 251.

³⁷ Ramazan Altıntaş, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2003, s. 61-73.

³⁸ Cürçânî, *et-Ta'rîfât*, s. 138.

³⁹ Altıntaş, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet*, s. 267-274.

⁴⁰ es-Sâffât, 37/23.

ve tabiî kuvveler ile donatılması, bir diğer kısmı ise hak ile batılı birbirinden ayırmak üzere deliller ortaya konulmasıdır. Hidâyetin bir diğer türü peygamber göndermek ve kitap indirmek suretiyle nazarî ve amelî hükümlerle ilgili tafsilatta bulunulmasıdır. Bunun son bir nevi ise vahiy veya ilham yoluyla doğru yola ulaştırılacak zatın kalbinde birtakım sırları açığa çıkarmak suretiyle meydana gelen hidâyettir. Her birinin ayrı bir talibi ve sahibinin bulunduğu bu mertebelerin ilki “enfüsî”, ikincisi “tekvînî”, üçüncüsü “tenzîlî”, dördüncüsü ise “hidâyet-i hâssâ” diye adlandırılır. Müellif, Fatıha sûresinde yer alan “*Bizi doğru yola erıştır.*” âyetinin tefsirinde zaten hidâyet üzere bulunan Müslümanlardan istenen bu dua şeklinin gerekçesini ise şöyle açıklar: Bu duayla ya “*Hidâyete erenlere gelince, Allah onların hidâyetini artırır.*”⁴¹ âyetinde olduğu üzere hidâyetin artması yahut Hz. Ali ve Übeyy’den “*Bize hidâyet eyle ve onun üzerinde sabit kıl*” şeklinde aktarılan rivayette olduğu gibi hidâyette sebat kastedilir. Hidâyet bu son manasıyla mecazî olarak kullanılır. İlk manasında ise eğer bu ziyadelik, hidâyetin içine dahil bir şekilde kullanılıyorsa, bu anlamıyla yine mecazi olarak istimal ediliyorken, şayet bu ziyadelik o hidâyete dahil olmayacak bir surette kullanılıyorsa o zaman onun hakiki manasında kullanıldığı kabul edilir. Zira nasıl ibadet üzerine ziyade edilen bir ibadet de yine ibadet olarak değerlendiriliyorsa aynı şekilde hidâyet üzerine ilave edilen şey de hidâyet olarak düşünülür.⁴²

Ebussuûd Efendi, hidâyetin bir lütuf eseri olarak maksuda ulaştırılan yol şeklinde yapılan tanımını zikrettikten sonra bazı âyetlerde dalâlet mukabilinde kullanılması itibarıyla taşıdığı bir manadan dolayı bu anlamı kazandığını düşünen zevatın da bulunduğunu söyler. Buna göre dalâlet kavramında maksuda ulaşmama manası bulunduğu için onun zıddı olan hidâyette gayeye ulaşmak anlamı ortaya çıkmaktadır. Onun bu görüş sahibinden kastı burada ismini zikretmediği Mutezilî müfessir Ebü'l-Kasım ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) olmalıdır. Hidâyet kelimesinin hem müteaddî (geçişli) hem de lazım (geçişsiz) olarak kullanılabilmesine de temas eden müellife göre ilkinde gayeye ulaştırıcı yöneltme, ikincisinde ise buna yönelme vardır. Hidâyette bir bilgiye bağlı olarak maksuda ulaştıracak bir duruma; dalâlette ise matluptan sapıp ona ulaştırmayacak hususa yönelme vardır. Bu manada aralarında bir tekabüliyet olduğu açıktır. Acaba maksuda ulaşma imkânının olması, hidâyet kavramının oluşması için yeterli midir? Yoksa hidâyetin gerçekleşmesi için onun kuvveden

⁴¹ Muhammed, 47/17.

⁴² Ebussuûd Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *Tefsîru Ebi's-suûd*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, [t.y.], I, s. 17-18.

fiile çıkması, yine dalâletin oluşması için fiilî olarak maksuda ulaştırmama durumunun bulunması gerekli midir? sorusuna uzun uzadıya cevap veren müellif, hidâyetin kul tarafından herhangi bir adım atılmaksızın onun hidâyete yönlendirilmesi şeklinde anlaşılmasını gerektiğini ısrarla belirtir.⁴³

Müellife göre hidâyet maksuda ulaştırma konumunda olan bir şeye mutlak olarak kılavuzluk yapmaktan ibarettir. Bu işte asıl olan o matlubun yolunu göstermek ve yöntemini açıklamak olup onda mutlaka o gayeyi kabul etmek veya ona ulaşmak gibi bir şart yoktur. Hidâyet bizzat hak yola davet, ihtida ise o davete fiilî olarak icabet etmektir. İhtiyarî fiillerden olması itibariyle hidâyet ile ihtida arasında kırılma ile kırılan arasındaki gibi zorunlu fiiller meyanında gerçekleşen bir ilişki yoktur. Hidâyet mutlak surette ihtidayı gerektirmez. Müfessir, ihtiyarî fiil kabilinden olan öğrenmenin öğretmenin medlûlü içerisinde bulunması itibariyle aynı ilişkinin hidâyet ile ihtida arasında da kurulabileceği yönündeki bir itiraza da cevap verir. Buna göre bu iki çift kavramı birbiriyle eşleştirmek doğru olmaz. Zira öğrenme mutlak anlamda ihtiyarî bir fiil olmadığı gibi öğretme de iddia edildiği gibi öğrenen için ilmi oluşturmaktan ibaret değildir. Öğretme tek başına öğreten tarafından müstakil olarak gerçekleştirilen bir eylem olmayıp iki taraf bu iş için birbirine muhtaçtır. Öğretme öğrenene ilmi ilkeleri ilka etmek (bırakmak) ve o bilgiyi aşama aşama onun zihnine sevk etmek demektir. Bu manada iki taraf da birbirini tamamlar mahiyette ve bir diğerinin medlûlünde bulunur şekilde yer almaktadır. Halbuki yönelmeden ibaret olan hidâyet ise ihtiyarî bir fiil olup onun faili tek başına kişinin kendisidir. Ona kendi ihtiyarıyla yönelmesini sağlayan sebep dışında olayla ilgili bir müdahale söz konusu değildir. Bu manada o hidâyeti tamamlayacak ve bir diğer kavramın medlûlünde bulunmasını gerektirecek mahiyette bir unsur yoktur. “Şüphesiz sen sevdiğin kimseyi doğru yola iletemezsin. Fakat Allah, dilediği kimseyi doğru yola erdirtir.”⁴⁴ âyeti ile “Allah dileseydi hepinizi doğru yola iletirdi.”⁴⁵ gibi kendisinde hidâyete ulaşma manasının bulunduğu

⁴³ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, I, s. 25-26. Zemahşerî'nin Bakara sûresinin 2. âyetini tefsir ederken, hidâyet kelimesine, mukabilinde kullanılan dalâlete düşmek ifadesinden hareketle maksuda ulaştırma kılavuzluk şeklinde verdiği anlam için bk. Ebü'l-Kasım Carullah Mahmûd b. Ömer Zemahşerî, *el-Keşşaf an hakaikı gavamizi't-tenzil ve uyuni'l-ekavil fi vücuhî't-te'vil*, thk.: Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavviz, Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1998/1418, I, s. 145. Kur'an'da kırktan fazla âyette hidâyet ile dalâletin bir arada kullanılmasından anlaşıldığı üzere bu iki kavram hem sözlük hem de şerî manaları itibariyle birbirine zıt anlamlar ihtiva etmektedir. Cihad Tunç, “İslâm Dinine Göre Hidâyet ve Dalâlet”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1989, sayı: 6, s. 37.

⁴⁴ el-Kasas, 28/56.

⁴⁵ en-Nahl, 16/9.

âyetler ise mecaz olarak değerlendirilmelidir. Sonuç itibariyle insanın iç ve dış âleminde ortaya konulmuş olan deliller ve semavî kitaplarda yer alan ilahî beyanlar, Allah tarafından mutlak anlamda iyisiyle kötüsüyle bütün insanlık için bahşedilmiş gerçek hidâyetlerdir.⁴⁶

2.2. Ebussuûd Efendi'nin *İrşâdü'l-Akli's-Selîm* Adlı Eserinde Hidâyet ve Dalâlet Âyetlerine Bakışı

Öncelikle Ebussuûd Efendi'nin hidâyet ve dalâlet konusundaki âyetleri bir tutarlılık içerisinde tefsir etmeye özen gösterdiğini belirtmek gerekir. Buna göre şayet ilgili âyetlerin zahirinden Allah'ın dilediği üzere kuluna hidâyet veya dalâlet vereceği şeklinde bir anlam çıkıyorsa, bunları kulun iradesiyle bir bağ kurarak açıkladığı, eğer sapmanın sebebi olarak kulun fiilleri gösteriliyorsa o zaman da zaten kendi görüşünü destekler mahiyetteki bu ifadeleri zahirine göre izah ettiği görülmektedir. Bu manada onun konuya dair âyetleri kulun iradesini yönlendirdiği duruma göre şekillenen bir çizgide yorumladığını ifade etmemiz mümkündür.

Müellifin hidâyet ve dalâlet konusundaki görüşlerini daha iyi aktarmak adına onun düşüncelerini biz de bu anlayışa göre taksim etmeyi uygun görüyoruz. Ancak bu tasnifteki bazı âyetlerin hangi kısımda incelenmesi gerektiği hususunun yoruma açık olduğunu ve bazılarının da ilk bakışta hem Allah'ın cebri hem de insanın seçimini ihtiva eden bir içeriğe sahip bulunduğunu belirtmeden de geçmek istemiyoruz.

2.2.1. Hidâyet ve Dalâletin Allah'a Nisbet Edildiği Âyetlere Bakışı

Ebussuûd Efendi, Allah'ın kendisiyle birçok kişiyi dalâlete düşürüp birçok kimseyi de hidâyete sevk ettiğini ve O'nun sadece fasıkları yoldan çıkardığını bildirdiği⁴⁷ âyetin yorumunda dalâlete düşürmeyi, insanların ihtiyarlarını kötü bir şekilde kullanmaları üzerine onlar hakkında ortaya çıkan durum olarak tavsif eder. Müfessir bu âyette dalâlete düşürmenin Cenâbı Hakk'a izafe edilmesini yaratılma noktasında her şey gibi onun da Allah'a ait olmasıyla açıklar. Bu ifade biçiminin fiilin sebebine isnadı kabilinden zikredildiğini söyler. Dalâlete düşmesi murad edilenin bu duruma kendisinde bulunan kötü sıfatlar nedeniyle müstahak olduğunu, bunun doğrudan bir saptırma biçimi olmayıp durum tespiti yani buldukları hali izah kabilinden olduğunu belirtir. Buradaki fasıktan kastın kâfirler olduğunu savunan müellif ilgili âyette onlar hakkında

⁴⁶ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, I, s. 27.

⁴⁷ el-Bakara, 2/26.

zikredilen idlalin nedeninin taşıdıkları fışk ve sergiledikleri çirkinlikler olduğunu,⁴⁸ dalâletin en uç, doğrudan ve istikametten en uzak olan çeşidinin şirkte temayüz ettiğini belirtir.⁴⁹

Ebussuûd Efendi'nin burada Bakara sûresinin 26. âyetini Matürîdiyye'nin kader düşüncesine uygun bir şekilde tefsir ederken ortaya koyduğu hidâyet dalâlet anlayışının bir benzerini aynı âyetin tefsirinde Muhammed Hamdi Yazır da (ö. 1942) yapar. Bu âyette yer alan “Allah onunla birçoklarını şaşırır” ifadelerini Elmalılı Hamdi, selefi gibi kul merkezli izah eder ve Allah'ın kullarını zorla saptırmayıp, sadece onu isteyen mahlûklarının bu durumlarına uygun olarak sapkınılığı yaratması olarak açıklar.⁵⁰

Ebussuûd Efendi insanların hidâyetini sağlamanın Hz. Peygamber'e ait olmadığını, ancak Allah'ın dilediğini hidâyete eristireceğini⁵¹ beyan eden âyeti de kul merkezli bir şekilde tefsir eder. Allah, hakka tabi olup hayrı seçen kullarına hidâyet etmekte, böylece kul bunu hak edince Allah kendisine onu vermektedir.⁵² Peygamber gayretini son noktaya, cehdini de bilinen seviyenin üstüne çıkarsa dahi, mutlak bir şekilde maksuda ulaştırmayı sağlayacak olan kendisi değil Allah Teâlâ'dır.⁵³ Müellif, Cenâb-ı Hakk'ın, dileseydi herkesi hidâyete erdireceğini⁵⁴ beyan eden ilahi kelam içerisinde yer alan hidâyeti de kulun davranışlarıyla ilişkilendirir. Buna göre Allah dilemesi halinde tevfiği ile herkesi kendisine yönlendireceği hidâyeti tüm insanlar için değil bir kısmı için dilemiştir. O, doğru yola ulaşmak için gayret gösteren kişileri hidâyete erdirmiş, kendi iradelerini bundan başka yola sarf eden kimseleri ise dalâlette bırakmıştır. Kendilerini özel olarak bir yöne çeviren bir varlık olmaksızın onlar kendi iradelerini yönlendirdikleri alana sevk edilmişlerdir.⁵⁵ Allah'ın, dilemesi halinde iman etmeyenleri hidâyet üzerine toplayacağını⁵⁶ bildiren âyetin yorumunda ise daha açık bir şekilde hidâyet ile kulun iradesi arasında bağlantı kuran müellif, Allah'ın onların hepsini iman etmeye muvaffak kılacakken böyle bir şey dilemediğini

⁴⁸ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, I, s. 74-75. Ebussuûd'un ilgili âyet hakkında getirdiği yorumların bir kısmında kendisinden istifade etmiş olduğu Beyzâvî tefsiri için bk. Ebû Saîd Nasrûddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed Beyzâvî, *Envarü't-tenzil ve esrarü't-te'vil*, idad: Muhammed Abdurrahman Mar'aşlı, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, [t.y.], I, s. 63-64.

⁴⁹ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, II, s. 233.

⁵⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 300.

⁵¹ el-Bakara, 2/272.

⁵² Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, I, s. 264.

⁵³ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VII, s. 19.

⁵⁴ el-En'âm, 6/149.

⁵⁵ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, III, s. 196-197.

⁵⁶ el-En'am, 6/35.

belirtir. Onların kendilerini hidâyete çağırın âyetleri müşahede edip iman etme hususunda tam bir imkâna sahipken iradelerini o hidâyete yönlendirmemelerini ise bu durumun gerekçesi olarak zikreder. Yoksa burada onların ihtiyarlarını doğru yola sevk ettikleri halde Allah'ın onları buna muvaffak kılmaması gibi bir durum yoktur. Müellif bu konuda Cenâb-ı Hakk'ın dilese imana mecbur bırakacak bir mucize getirerek onları iman üzerine toplayacakken, hikmete aykırı olacağı için böyle yapmadığı gibi bir görüşün de ortaya konulduğunu belirtir.⁵⁷

Ebussuûd Efendi'nin kaderle ilgili âyetlerde hiçbir şekilde cebre yer vermemesi destek bulduğu gibi kendisine yönelik bazı eleştirileri de beraberinde getirmiştir. Örneğin onunla aynı coğrafyayı ve makamı paylaşmış olan Mustafa Sabri Efendi (ö. 1954) onun bu konudaki düşüncesini tenkit etmektedir. Mustafa Sabri, kader hakkında yazmış olduğu eserinde Matüridiyye'nin konuyla ilgili yaklaşımını şiddetli bir şekilde tezyif etmekte ve kendi kader görüşünün önemli dayanaklarından birini oluşturan "*Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz.*"⁵⁸ âyetini cebirden uzaklaştırıp kendi kesb düşüncesi doğrultusunda yorumladığı iddiası ile Ebussuûd Efendi'yi eleştirmektedir.⁵⁹ İlgili âyeti Allah'ın iradesinin kulun iradesini ihata edecek bir anlayışla izah eden Mustafa Sabri'ye karşılık Ebussuûd Efendi, kulun iradesini yönlendirdiği şeyi Allah'ın yaratmasıyla izah etmekte ve bu manada söz konusu âyeti kulun istediği şeyin gerçekleşmesinin Allah'ın yaratmasına bağlı olduğunu söylemekle yetinmektedir.⁶⁰

Ebussuûd Efendi "*Eğer dileseydik, herkese hidâyetini verirdik. Fakat benim, 'Andolsun, cehennemini hem cinlerden hem de insanlardan dolduracağım' sözüm gerçekleşecektir.*"⁶¹ âyetinin yorumunda da O'nun meşietini, iyi-kötü herkesi imana ve salih amele sevk edecek şekilde onların hidâyetine fiilî bir sûrette taalluk edecek olsa bunu kesb yurdu olan dünyada yapabilecekken yapmadığını söyler. Allah'ın herkese hidâyet vermeyi dilemediğini, şeytana tabi olarak ihtiyarlarını sapkınlığa yönelten kişileri bundan alıkoyduğunu, O'nun insan fiilleriyle alakalı olan meşietinin kulların ihtiyarına bağlı olduğundan hidâyeti değil, dalâleti seçenleri doğru yola iletmediğini dile getirir. Allah'ın hidâyeti iyilere kendi ihtiyarlarına göre verdiğini ifade eden müellif, bundan Allah'ın kimilerini hidâyet etmeyi dilememesinin gerçekte o sözün tahakkuku için değil, onların iradelerini kötülüğe sevk etmeleri nedeniyle olduğunun ortaya çıktığını belirtir.

⁵⁷ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, III, s. 129.

⁵⁸ el-İnsân, 76/30.

⁵⁹ Mustafa Sabri, *Mevkîfü'l-beşer tahte sultâni'l-kader*, Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1352, s. 81.

⁶⁰ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, IX, s. 76.

⁶¹ es-Secde, 32/13.

Cenâb-ı Hakk'ın bu kelamının onların ihtiyarlarını sapkınlığa sevk ile dalâleti hidâyete tercih edecekleri hususundaki ezeli ilmiyle alakalı olduğunu zikreder.⁶²

Ebussuûd Efendi'nin burada zahirinden cebr anlaşılan Secde sûresinin 13. âyeti hakkında ortaya koyduğu insanın ihtiyarına göre şekillenen bir hidâyete-dalâlet anlayışının bir benzerini kendisinden önce Mâtürîdî kelamcısı ve müfessir Ebu'l-Berekât en-Nesefî de (ö. 710/ 1310) zikretmektedir. Aynı âyetin tefsirinde Allah'ın herkese hidâyete vermemesini, O'nun kimi kullarının ihtiyarını küfre yönlendirmesini bilmesi ile izah etmektedir. Böylece kulun hidâyete ve dalâletinin iradesini sevkettiği yöne göre belirlendiğini ifade ederek kulun fiillerinde oluşabilecek bir cebir ihtimalini ortadan kaldırmaktadır⁶³.

Ebussuûd Efendi Allah'ın dilediğini saptıracağını beyan eden âyeti⁶⁴, ise O'nun kişinin iradesini dalâlet yolunda kullanması üzerine onda dalâleti yaratması ve onu o şekilde bırakması olarak açıklar. Buna gerekçe olarak ise Allah'ın o kişiye yönelik irşadının bir faydasının dokunmayacağını bilmesini gösterir. Tamamen fesada dalıp, bunda aşırıya gitmiş kişilere bütün deliller getirilse de onun için hidâyete bir yol bulunmayacağını belirtir.⁶⁵ Müellif Allah'ın saptırdığı kişiyi hidâyete erdirecek kimsenin olmadığını⁶⁶ mealindeki âyete de aynı yorumu yaparak bunu, kişinin iradesini sapkınlığa yöneltmesi itibarıyla Allah'ın onda dalâleti yaratması ile açıklar.⁶⁷ Allah'ın dilediğini saptırıp dilediğini hidâyete erdireceğini⁶⁸ beyan eden âyeti de dalâlete götürecektir sebeplere yapışan kişide dalâleti yaratması ile izah eden müellif bu kez bir başka yorum daha yapar. Buna göre Allah ilmiyle kendisine lütfunun faydasının dokunmayacağını bildiği kimsede hızlanı yaratmak suretiyle o kişiyi dalâlete düşürür. Hakka yöneldiği için hidâyete ettiği kişiyi ise tevfiği ve lütfu ile ona ulaştırır. İlk durumda kişinin sadece dalâlete müstehak, ikincisinde ise hidâyete layık olduğu için onların bu durumlarla karşılaştıklarını söyleyen müellif, âyette idlalin hidâyetten önce zikredilmesine de temas eder. Dalâlette kişinin bulunduğu hal üzere kalması söz konusu iken hidâyete olmayan bir şeyi inşa vaziyeti olduğu

⁶² Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VII, s. 83-84. Bakara sûresinin 297. âyetinde geçen "Allah dilediğini hidâyete erdirir" ifadeleriyle ilgili olarak yaptığı tefsirde Allah'ın kişiyi matlubuna ulaştıracağı özel hidâyetini hakka tabi olup hayrı seçen kimselere bahşedeceğini dile getirir. Bkz. Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, I, s. 264.

⁶³ Ebu'l-Berekât Hafızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmud Nesefî, *Medârikü't-tenzil ve hakaikü't-te'vil*, thk.: Yusuf Ali Büdeyvi, Beyrut: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998, III, s. 8.

⁶⁴ Ra'd, 13/27.

⁶⁵ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, V, s. 19.

⁶⁶ Ra'd, 13/33.

⁶⁷ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, V, s. 25.

⁶⁸ İbrahîm, 14/4.

için yahut peygamberlerin açıklamalarının çok da etkili olmadığını mübalağalı bir şekilde ifade için dalâletin önce zikredildiğini belirtir. Âyetin devamında Allah'ın hakîm olarak anılmasından hareketle de O'nun dalâlete düşürmesi ile hidâyete erdirmesinin hikmeti gereği olup, nebilerin hak yola çağırma mükellef iken hakka ulaştırmanın O'nun kudreti altında bulunduğunu ifade eder.⁶⁹ Aynı mealdeki bir diğer âyeti de⁷⁰ benzer şekilde hidâyete götürecek delilleri müşahedesine rağmen ihtiyarlarını dalâlete yönelten kişileri bu tercihleri nedeniyle Allah'ın saptırması olarak açıklar.⁷¹

Müellif, Allah'ın hidâyete ettiği doğru yolu tuttuğu, saptırdığı kimseler için ise Allah'tan başka veli bulunmayacağı⁷² mealindeki âyeti yorumlarken çeşitli hidâyete yollarıyla kendisini hakka ulaştırdığı kişilerin hidâyete yahut onun gerektirdiği sevaba ya da her türlü matluba erdirilmiş olduğunu, iradesini kötülüğe yönlendiren kişide de dalâleti yaratmak suretiyle bunun karşılığını verdiğini belirtir. Hidâyete için tekil; dalâlet için ise çoğul bir kalıp kullanılmasını, hak yolunun teklifine ve bu yolu tutanların azlığına; dalâlet yollarının ise çokluğuna işaret ettiğini ifade eder.⁷³ Yine "Allah kimi hidâyete erdirirse o doğruya ulaştırılmış olur. Kimi de saptırırsa artık onu aydınlığa çıkaran bir rehber bulamazsın."⁷⁴ âyetini tefsir ederken hidâyete Allah'ın tevfiği ile ulaşıldığını dile getirmekte, dalâlete de kişinin ihtiyarını kötülüğe sevketmesi nedeniyle kendisinde dalâletin yaratılmasıyla izah etmektedir. Ayrıca bu âyette hidâyete ile ilgili olarak kullanılan ifadenin, ya hidâyete eren kişileri (burada Ashab-ı Kehf) övmek, onların matluba ulaştıklarına şahadet etmek ve kendilerini kuşatacak rahmeti haber vermek yahut bu tip âyetler çok olsa da bunlardan istifade edenin Allah'ın bunlar hakkında tefekkür etmeye muvaffak kıldığı kulları olduğuna işaret etmek için zikredildiğini söyler.⁷⁵

Ebussuûd Efendi, Allah'ın kimilerini hidâyete ulaştırırken, bir kısmı için ise dalâletin hak olduğu⁷⁶ mealindeki âyeti de diğer görüşlerine muvafık bir surette tefsir eder. Buna göre kulların kudretlerini ve cüzî iradelerini hakka sarf etmelerini

⁶⁹ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, V, s. 32-33. Müellif Allah'ın dilediğini hidâyete erdireceğini beyan eden bir başka âyetin (Nûr 24/46) tefsirinde de O'nun hidâyeti, kulunun âyetler üzerinde doğru bir düşünce geliştirmesini sağlaması (tevfik) ile gerçekleştireceğini belirtir. bk. Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VI, s. 186. Onun hidâyeti Allah'ın tevfiği ile açıkladığı bir diğer âyetin (Sebe 34/50) yorumu için ise bk. Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VII, s. 139.

⁷⁰ el-Müddessir, 74/31.

⁷¹ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, IX, s. 60.

⁷² el-İsrâ, 17/97.

⁷³ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, V, s. 196.

⁷⁴ el-Kehf, 18/17.

⁷⁵ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, V, s. 212.

⁷⁶ en-Nahl, 16/36.

takiben Allah onları hak yola yöneltip hidâyet etmiştir. Kudretlerini hakkı elde etme yönünde kullanmamış, ölümüne kadar ısrarla dalâlet yolunda gitmiş kimselere ise sapkınlık adeta kaçınılmaz olmuştur. Ona göre âyette hidâyet ile dalâletin farklı bir üslûp içerisinde kullanılması dalâlete düşenlerin ihtiyarlarını kötülüğe yönelttiklerine işaret etmektedir. Hidâyet veya dalâlet üzerinde bulunan kimselerin bu duruma düşmeleri tamamen hakka yönelmeleri ya da ondan yüz çevirmeleri nedeniyle gerçekleşmiştir. Müellif bu ilahî beyanın ardından Allah'ın saptırdığı kimselere hidâyet vermeyeceği⁷⁷ mealindeki âyeti de aynı düşünce ile yorumlar. İradesiyle kötülüğe yöneldiği, ihtiyarını bu yolda kullandığı için kendisinde dalâlet yaratılan kişide Allah'ın zorla bir hidâyet yaratmayacağını ifade eder.⁷⁸ Allah'ın dilediğini saptırdığı⁷⁹ şeklindeki âyetin yorumunda da onların dalâleti sevip onu güzel gören ve ihtiyarlarını o yöne sevkeden kimseler olduğunu söyler.⁸⁰

Ebussuûd Efendi Allah'ın kimilerini hidâyete ulaştırırken, bir kısmı için ise dalâletin hak olduğu⁸¹ âyetini kulun iradesi üzerinden tefsir ettiği gibi onun itikadî görüşlerini takip ettiği İmam-ı Mâtürîdî de (ö. 333/944) aynı âyeti benzer şekilde yorumlamıştır. Mâtürîdî'ye göre kimi kullar ihtiyarını hidâyete kimisi de dalâlete yönlendirdiği için Allah bu yönelişlerine göre onlara karşılıklarını vermiştir. Dolayısıyla bu iki seçenek kulun iradelerinden bağımsız bir şekilde gerçekleşen durumlar değildir⁸².

Ebussuûd Efendi "*Şüphesiz ki doğru yola iletmek bize mahsustur.*"⁸³ âyetini yorumlarken de Allah'ın mahlûkatını kendisine ibadet için yarattığını, onlara hidâyet ve dalâlet ile bunlara götüren yolları teşvik ve korkutma kabilinden açıkladığını ifade eder. Bu âyetten hidâyetin katî bir surette maksuda ulaştırmak değil, ona ulaştıracak şeye rehberlik yapmak olduğunun ortaya çıktığını belirtir.⁸⁴

Müellif, Allah'ın kimin hidâyetini dilerse onun gönlünü İslam'a açacağını, kimi de saptırmak isterse sanki göğe yükseliyormuş gibi göğsünü dar ve sıkıntılı yapacağını⁸⁵ beyan eden ilahi kelâmını ise şu şekilde yorumlar. Âyette yer alan gönlünü İslam'a açma ifadesi, o kişinin nefsinin hakkı kabule elverişli ve hazır kılıp

⁷⁷ en-Nahl, 16/37.

⁷⁸ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, V, s. 113.

⁷⁹ el-Fâtır, 35/8.

⁸⁰ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VII, s. 144.

⁸¹ en-Nahl, 16/36.

⁸² Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî, *Te'vilatu ehli's-sünne*, thk.: Mecdi Baslum, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005, VI, s. 502.

⁸³ el-Leyl, 92/12.

⁸⁴ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, IX, s. 167.

⁸⁵ el-En'am, 6/125.

onu almasını engelleyen şeyden nefsinin arındırması şeklinde anlaşılmalıdır. Nitekim “göğsün açılması” tabiri kendisine sorulan Hz. Peygamber’in bunu “Allah’ın müminin kalbine atıp onunla kendisini ferahlattığı bir nur” olarak cevaplandırması, bunun üzerine onun bir işaretini soran ashabına da “ahiret yurduna yönelip dünyadan yüz çevirme ve gelmeden önce ölüme hazırlanma” şeklinde karşılık vermesi bu duruma işaret etmektedir.⁸⁶ Müellif, âyetin devamında yer alan Allah’ın saptırmak istediği kişiyi ise, ihtiyarını dalâlet yoluna yönlendiren kişi olarak tavsif etmekte ve onun artık hakkı kabulden uzaklaşıp neredeyse kalbine iman girmeyecek hale geldiğini, göğe yükselmesinin muhal oluşu gibi onun da artık iman etmesinin adeta imkânsız olduğunu ifade etmektedir.⁸⁷

Genellikle kişinin güzel davranışlara yönelmesiyle hidâyete ermesi arasında bir bağ kuran ve maksuda ulaşmaya layık olanların bu hallerinden dolayı Allah tarafından doğru yola erdirildikleri vurgusuna dikkat eden müellif kimi zaman ilgili âyetin durumuna göre hidâyeti kulun liyakatiyle bir bağ kurmaksızın doğrudan Allah’a isnad ettiği de olmaktadır. Nitekim müminlerin iman öncesinde ateşten bir çukurun kenarında dururken onların Allah tarafından kurtarıldığını beyan eden âyetin⁸⁸ yorumunda bunun bir örneğini vermekte ve Allah’ın onları İslam ile hidâyete erdirerek onları ateşten kurtardığına işaret etmektedir.⁸⁹ Yine hidâyetin Allah’ın hidâyeti olduğu⁹⁰ mealindeki âyetin tefsirinde de benzer bir ifadeyle O’nun dilediğini imana ulaştırıp onu iman üzere sabit kılabileceğini dile getirir.⁹¹ Hz. Mûsâ’nın dilinden aktarılan ve Allah’ın bir imtihanla dilediğini sapıklıkta bırakırken dilediğini hidâyete erdireceğini⁹² beyan eden ilahi kelâmı tefsir ederken de O’nun imtihanla idlalini murad ettiği kişiyi saptıracağını ve bu kişinin imanında sebatkâr kalamayacağını, hidâyetini dilediği kişiyi de böyle durumlarda hidâyette tutup onun imanını kuvvetlendireceğini belirtir.⁹³

Müellif “Yoksa Allah’ın saptırdığına hidâyete vermek mi istiyorsunuz? Allah her kimi saptırmışsa artık onun için bir yol bulamazsın.”⁹⁴ âyetinin yorumunda Allah’ın

⁸⁶ Hz. Peygamber’e sorulan bu soru ve onun verdiği cevap için bk. Beyzâvî, *Envarü’t-tenzil*, III, 181; Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd Alûsî, *Ruhü’l-meani fi tefsiri’l-Kur’âni’l-azim ve’s-seb’i’l-mesani*, Beyrut: Dâru İhyai’t-Türasi’l-Arabi, [t.y.], VIII, s. 22; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, sad.: İsmail Karaçam ve diğerleri, Azim Dağıtım, İstanbul 2011, III, s. 567.

⁸⁷ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi’s-suûd*, III, s. 183.

⁸⁸ Âl-i İmran, 3/103.

⁸⁹ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi’s-suûd*, II, s. 67.

⁹⁰ Âl-i İmran, 3/73.

⁹¹ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi’s-suûd*, II, s. 49.

⁹² el-A’raf, 7/155.

⁹³ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi’s-suûd*, III, s. 277.

⁹⁴ en-Nisâ, 4/88.

saptırdığının hidâyete ermesinin muhal olduğunu, Allah'ın her kim olursa olsun kendisinde dalâleti yarattığı kişinin değil hidâyet, ondan daha aşağı derecedeki bir yolu dahi bulamayacağını söyler.⁹⁵

Ebussuûd Efendi “Allah kime hidâyet ederse işte doğru yolu bulan odur; kimi de şaşırtırsa işte onlar da kaybedenlerin ta kendileridir.”⁹⁶ mealindeki ilahî kelâmı da yorumlar. Âyetin sibakından hareketle Hz. Peygamber'e, kendisine indirilen dinden sıyrılıp gitmiş kişinin durumunu anlatma emri verildiğini, bu nasihatın kişiyi doğrudan hidâyete ulaştırın bir güç değil, sadece sıradan bir sebep olduğunu belirtir. Buradaki hidâyetten kastın kendisiyle ihtidanın kesin bir şekilde gerçekleşeceği hidâyet olduğunu, ancak bundan her durumda maksuda götürecek şeye kılavuzluk etmek sonucunda mutlaka buna ulaşılacağı şeklinde bir anlam çıkmadığını söyler. Ona göre âyetten temel kasıt Allah'ın hidâyet verdiği kişinin buna ulaştığını haber vermek değildir. Zira böyle bir mana Allah'ın hidâyet vermesinin zaten ihtidayı gerektireceği için âyetin zahiri itibariyle bir anlam ifade etmediği, bunun sonucu olarak da bu ilahî beyanın sadece ihtidanın önemine ve değerine vurgu için getirildiği gibi bir vehim uyandıracaktır. O halde âyette ihtidanın sadece Allah'ın hidâyetine tahsis edilmesini, Allah'ın belirtilen surette kişide hidâyeti yaratması olarak anlamak gerekir. Allah'ın saptırdığı kişiyi, iradesini kötülüğe yönlendirdiği için kendisinde dalâletin yaratıldığı kişi olarak tavsif eden müellif, bu şekilde yine kendi bakış açısını tefsirine yansıtır. Aynı âyetin devamında cinlerden ve insanlardan birçoğunun cehennem için yaratıldığını beyan eden ilahi kelâmı da tefsir eden müellif, ezeli kelamda şakîlikleri belirtilen bu varlıkların bu yola cebren sürüklenmediklerini, Allah'ın ezeli ilmiyle onların kendilerini saptıran, yoldan çıkaran bir şey olmaksızın ihtiyaçlarını hakka değil batıla yönlendireceklerini bildiğini ifade eder.⁹⁷

⁹⁵ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, II, s. 212-213.

⁹⁶ el-A'raf, 7/178.

⁹⁷ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, III, s. 294-295. Müellif, Nahl sûresinin 93. âyetinde yine Allah'ın dilediğini saptırıp dilediğini hidâyete erdireceği mealindeki âyeti yorumlarken benzer şekilde bunu kişilerin cüzi iradelerini yönlendirdikleri hususa göre kendilerinde hidâyet yahut dalâletin yaratılması olarak tefsir eder. Âyetin devamında geçen “*Muhakkak ki yaptıklarınızdan sorulacaksınız*” ifadesinden de hidâyet ve dalâletin kişilerin kesbine göre şekillendiği hususunun anlaşıldığını söyler. bk. Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, V, s. 137. Allah'ın saptırdığını doğruya ulaştırılacak kimsenin olmadığını beyan eden âyette (ez-Zümer 39/23) yer alan dalâleti yine kişinin kudretini dalâlete yöneltip, hakka götüren her şeyden külliyen yüz çevirmesi ve Allah'ın vaîd ve va'dini itibara almaması sonucu kişide yaratılan dalâlet olarak açıklar. Dalâlete düşmenin, kalp katılığı ve günaha ısrarla devamdan ötürü Allah'ın lütfunun kişiye etki etmemesinden kaynaklandığı yönünde de bir görüş olduğunu ifade eder. bk. Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VII, s. 251. Rûm sûresinin 29. âyetine yaptığı benzer bir yorum için de bkz. Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VII, s. 59.

Ebussuûd Efendi, Allah'ın selamet yurduna çağırıp dilediğini de doğru yola hidâyet ettiğini⁹⁸ beyan eden âyetten hareketle, O'nun davetini umumi tutup da hidâyetini kendi meşietine tahsis etmesinden emri ile iradesinin farklı olduğu ve dalâlette ısrar edenin rüşdünü dilemediği hususunun da ortaya çıktığını ifade eder.⁹⁹

Müellif, “Allah nuruna dilediğini hidâyet eder.”¹⁰⁰ âyetinin yorumunda ise genel olarak hidâyet için kulun iradesini yönlendirip Allah'ın da onu yaratması şeklindeki anlayıştan uzaklaşır ve buradaki hidâyetin kat kat yüksek derecesi olan nur nedeniyle matluba kesin bir şekilde ulaştırılan özel bir hidâyet olduğunu belirtir. Âyetin ifade tarzından bu hidâyetin sadece Allah'ın meşietini ile gerçekleşeceğini dile getirir.¹⁰¹

Hiz. İbrahim'in dilinden aktarılan “Beni O yarattı ve hidâyet etti.”¹⁰² âyetinin yorumunda ise Allah'ın, tüm mahlûkatının dünya ve âhirete dair ne için yaratıldıysa ona uygun yola hidâyet edildiklerini belirtir. Bunun yaratılışlarından ömürlerinin sonuna kadar, tab'an yahut ihtiyarî bir surette menfaatlerine olacak şeyleri elde edip zararlarına olacak şeylerden kaçınmalarına imkân verecek bir düzen içerisinde gerçekleştiğini ifade eder. İnsan açısından bunun cenin halinden başlayıp, cennet ve oradaki nimetlerden faydalanma yollarına kadar sürdüğünü söyler.¹⁰³

Hidâyet ve dalâlete sevketmenin Allah'a isnad edildiği âyetleri tefsir ederken bunları kulların ihtiyarı ile bağlantılı hale getirmeye çalışan İmâm el-Mâtürîdî gibi¹⁰⁴ müellifimiz de görüldüğü üzere ısrarla bu hususa dikkat çekmektedir. Gerçekten de konuyla ilgili âyetler genel olarak incelendiğinde bunlardan Allah'ın insanları kâfir olarak yarattığı veya onları zorla kâfir yaptığı gibi bir sonuç çıkarmak doğru gözükmemektedir.¹⁰⁵

2.2.2. Hidâyet ve Dalâletin Kulun Durumuyla Bağlantılı Olarak Açıklandığı Âyetlere Bakışı

Ebussuûd Efendi Allah'ın zalimler topluluğunu hidâyete erdirmeyeceği¹⁰⁶ mealindeki âyeti kendilerine cennet veya kurtuluş yahut Allah hakkında delil

⁹⁸ Yûnus 10/25.

⁹⁹ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, IV, s. 138.

¹⁰⁰ en-Nûr, 24/35.

¹⁰¹ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VI, s. 177.

¹⁰² eş-Şuarâ, 26/78.

¹⁰³ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VI, s. 249.

¹⁰⁴ M. Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî*, İstanbul: İfav Yayınları, 1997, s. 320.

¹⁰⁵ Mehmet Bulut, “Hidâyet-Dalâlet ve İnsanın Sorumluluğu”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1995, sayı: 9, s. 260.

¹⁰⁶ el-Bakara, 2/258.

getirme yolunu gösteren hidâyeti kabulden yüz çevirmeleri nedeniyle kendi nefislerine zulmeden ve böylece ebedi azabı hak eden zalim kimselere hidâyet verilmemesi ile izah eder.¹⁰⁷ Aynı mealdeki bir başka âyette de¹⁰⁸ hakkında hidâyete ermeyecekleri şeklinde hüküm verilen bu kişilerin şirk koşmaları, Hz. Peygamber'e düşmanlık beslemeleri itibariyle bir zulmün içerisine girdikleri için bu duruma düştüklerini belirtir.¹⁰⁹ Aynı anlamdaki diğer bir âyeti¹¹⁰ tefsir ederken de kendi hevasına tabi olup Allah'ın doğruluğa götürün âyetlerinden yüz çevirmek suretiyle nefisine zulmedenleri O'nun hidâyete ulaştırmayacağı ifadelerine yer verir.¹¹¹ Zalimlerin hidâyete erdirilmeyeceği şeklindeki bir başka âyette de benzer yorumları tekrarlar.¹¹²

Allah'ın zalimler güruhunu hidâyete erdirmeyeceği mealindeki bir başka âyetin açıklamasında zalimleri, düşünmeyi terk etmek ve imanın yerine küfrü geçirmek suretiyle kendi nefislerine zulmedenler şeklinde tavsif eden müellif,¹¹³ dalâletin kaynağı olarak kişinin sergilediği davranışları göstermektedir. Aynı mealdeki bir başka âyette ise¹¹⁴ bu kişilerin zulüm ile tavsif edilmelerinin onların hidâyete erdirilmemeleri yönündeki hükmün illetini ortaya koyduğunu, onlara Allah'ın hidâyet etmemesinin onların zulümlerinden kaynaklandığını söyler.¹¹⁵ Aynı manadaki diğer bir âyette ise¹¹⁶ iradelerini hakka yöneltmedikleri için Allah'ın o kimseleri felaha götürecek yola iletmeyeceği yönünde bir görüş dile getirir.¹¹⁷ Yine yaptıkları çeşitli kötülüklerin sonucu olarak kendilerinin saptıklarını ve hidâyete ereceklerden olmadıklarını (mühtedîn) beyan eden âyetin¹¹⁸ yorumunda da aynı tavrı sürdüren müellif, onların çeşitli hidâyet yollarıyla çağrıldıkları halde hidâyete ermedikleri yahut kötü davranışları nedeniyle doğru yola ulaştırılmadıklarını beyan eder.¹¹⁹ Bir topluluğa dalâletin hak olduğu¹²⁰ mealindeki âyetin tefsirinde ise insanın kendi iradesine tabi olan

¹⁰⁷ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, I, .s. 252.

¹⁰⁸ et-Tevbe, 9/19.

¹⁰⁹ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, IV, s. 52.

¹¹⁰ el-Kasas, 28/50.

¹¹¹ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VII, s. 18.

¹¹² Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, III, s. 103-104.

¹¹³ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, II, s. 56.

¹¹⁴ el-Ahkâf, 46/10.

¹¹⁵ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VIII, s. 81.

¹¹⁶ es-Saff, 61/7.

¹¹⁷ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VIII, s. 244.

¹¹⁸ el-En'am, 6/140.

¹¹⁹ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, III, s. 191.

¹²⁰ el-A'raf, 7/30.

kazânın bir gereği olarak bunun gerçekleştiği yorumunda bulunur.¹²¹ “Körlere, üstelik basiretleri de yoksa hidâyet edip yol gösterebilecek misin?”¹²² âyetinin yorumunda da kendisinde ahmaklık ve körlük toplanan kişiye hidâyet kapısının kapanacağını belirtir.¹²³

Allah'ın çok yalancı ve inkârcı kişileri doğruya ulaştırmayacağı¹²⁴ âyetinin yorumunda da bu nitelikteki kişilerin basiretlerini kaybettiklerini ve dalâletle azgınlığı alışkanlık haline getirerek aslî fitratlarını bozdukları için hidâyete kapalı hale geldiklerini söyler.¹²⁵ Allah'ın zalimleri saptıracağını¹²⁶ beyan eden âyetin yorumunda da Allah'ın kendilerine verdiği fitratı değiştirerek nefislerine zulmetmeleri yahut irade ve ihtiyarlarını kötülüğe yönlentmeleri itibariyle o kimselerde dalâleti yaratacağını belirtir.¹²⁷ Nefsani arzularını ilahlaştırıran Allah'tan sonra kimsenin doğruya ulaştırmayacağını bildiren¹²⁸ âyeti de hidâyete gözünü kapayıp azgınlığa dalmasının bir gereği olarak Allah'ın o kişiyi dalâlette bırakması ile izah eder.¹²⁹

Ebussuûd Efendi'nin Allah'ın çok yalancı ve inkârcı kişileri doğruya ulaştırmayacağı âyetini¹³⁰ yorumlarken yansıttığı bakış açısının bir benzerini İmam-ı Mâtürîdî de (ö. 333/944) ortaya koymuştur. Aynı âyetin tefsirini yapan Mâtürîdî'ye göre Allah, iradesini küfre ve dalâlete sevkedeceğini bildiği kulunu, bu seçimini uygulama alanına soktuğunda onu yoldan çevirip kendisine hidâyet vermez. Aynı durum zulmü tercih eden kulları için de geçerli olup onları da bu seçimleriyle başbaşa bırakır ve onlara hidâyet bahşetmez¹³¹.

Ebussuûd Efendi, “Yolu doğrultmak da Allah'a aittir, ondan sapan da vardır. Eğer Allah dileseydi, hepinizi hidâyete erdirirdi.”¹³² âyetini de yine özgürlükçü bir anlayış içersinde tefsir eder. Yolu doğrultmayı çeşitli deliller nasbetmek ve peygamberler gönderip kitaplar indirmek şeklinde açıklayan müellif, çok çeşitli

¹²¹ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, III, s. 224.

¹²² Yûnus, 10/43.

¹²³ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, IV, s. 148.

¹²⁴ ez-Zümer, 39/3.

¹²⁵ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VII, s. 241. Müellif, inkârın, kişinin kendisinden dönmeyeceği bir şekilde aşırı uç bir dalâlette sebat etmesinden kaynaklandığını, yoksa yol gösteren (hâdî) kaynaklı bir durum olmadığını belirtir. bk. Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VIII, s. 48.

¹²⁶ İbrâhîm, 14/27.

¹²⁷ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, V, s. 44.

¹²⁸ el-Câsiye, 45/23.

¹²⁹ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VIII, s. 73. Müellifin benzer bir yorumu için bk. Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, I, s. 145.

¹³⁰ ez-Zümer, 39/3.

¹³¹ Mâtürîdî, *Te'vilatu ehli's-sünne*, VIII, s. 655.

¹³² en-Nahl, 16/9.

dalâlet yollarının olduğunu, bunların hepsinin âyette geçen “sapan” ifadesiyle karşılandığını söyler. Allah’ın insanları hakka ulaştıracak doğru yolu açıklama ve insanların iradeleriyle bu yola yönelmeleri ve maksuda ulaşmaları için deliller koyma ve bu manada matluba ulaştıracak yola kılavuzluk etme konumunda olsa da bunun ötesinde mutlak bir surette ihtidayı gerektirecek bir hidâyette bulunmadığını belirtir. Böyle bir hidâyetin ne zatı ne de rahmeti itibariyle O’na zorunlu olmadığını, aksine böyle bir durum, itaatkâr ile asiye, iyilik yapan ile kötülük işleyeni bir tutmayı gerektireceği için O’nun hikmetine aykırı olduğunu kaydeder. Nitekim ona göre dilese herkesi hidâyet edebilecek olan Allah’ın âyette geçtiği üzere böyle bir şeyi dilememiş olması kendi söylediği düşünceyi ispat etmektedir. Onun iradesi, hikmete göre şekillenir. Halbuki herkese hidâyet bahşeden bir irade hikmet barındırmamaktadır. Zira teklif, sevap ve günah, bir karşılığı bulunan amellerin kendisiyle şekillendiği cüzî irade üzerine oturmaktadır. Güzel bir düzen böyle bir sistemi gerektirmektedir.¹³³ Kur’an’ın en doğruya, en sağlam olan yola iletildiği¹³⁴ mealindeki âyeti de aynı bağlamda yorumlayan müellif, bunun kişiyi doğrudan fiilî olarak hidâyet etmesi şeklinde değil, kendisine temessük edeni doğruya ulaştırması şeklinde anlaşılması gerektiğini söyler.¹³⁵

Müellif maksuddan sapma diye nitelediği dalâletin ve ona yönelme şeklinde tavsif ettiği hidâyetin sırasıyla kimi âyetlerde, örneğin hidâyeti vererek dalâleti satın alanlardan¹³⁶ bahseden ilahî kelâmı doğrudan uzaklaşma ve istikamet üzere bulunma şeklinde bir manaya evrildiğini söyler. Bu âyetin yorumunda hidâyetin o kişilerde Hz. Peygamber’in mucizelerini görme, yeryüzünde bozgunculuktan sakınma, sahih bir imanla inanma yolundaki nasihatleri işitme gibi şekillerden biriyle gerçekleştiğini ifade ederken hidâyeti yine kişinin konumuyla açıklar.¹³⁷

Yine imanın peşi sıra küfre, sonrasında yine imana ve ardından küfre saplanıp bu küfürlerini artıranları Allah’ın hidâyete erdirmeyeceğini¹³⁸ beyan

¹³³ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi’s-suûd*, V, s. 98-100. Müellif Allah’ın dilese herkesi hidâyet edebilecekken böyle dilememesini, onun hikmeti gereği olduğunu başka âyetlerin tefsirinde de tekrarlar. bk. Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi’s-suûd*, V, s. 137. Ona göre Allah’ın ezeli ilminde kâfir oldukları, olacakları bilinen kimselerin zorla hidâyete sevkedilmeleri hikmete aykırıdır. bk. Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi’s-suûd*, V, s. 143.

¹³⁴ el-İsrâ, 17/9.

¹³⁵ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi’s-suûd*, V, s. 158. Müellif, Kur’an ile Allah’ın dilediğini hidâyete erdireceğini ifade eden âyette de (Şûrâ 42/52) o kişiyi kendi ihtiyarını onun hidâyetine çeviren kimse olarak tavsif eder. bk. Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi’s-suûd*, VIII, s. 38.

¹³⁶ el-Bakara, 2/16.

¹³⁷ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi’s-suûd*, I, s. 48.

¹³⁸ en-Nisâ, 4/137.

eden âyeti tefsir ederken de onlardan artık küfrüne tövbe edip iman üzere sabit kalmalarının beklenecek bir şey olmadığını, kalplerine küfür vurulan ve riddete alışkanlık peyda eden bu kişilere artık imanın önemsiz geleceğini belirtir. Ancak bu ifadeden gerçekten ihlâsla iman eden kişilerin imanlarının kabul olmayacağı ve bağışlanmayacağı gibi bir anlam çıkmaz.¹³⁹

Ebussuûd Efendi Allah'ın kâfirler topluluğunu hidâyete erdirmeyeceğini bildiren¹⁴⁰ ilahî kelimada da onların hidâyete değil, tuttukları yolun götürceği mecraya ulaştırılacaklarını, bunun da onların iradelerini kötüye kullanmaları nedeniyle olup bu tercihleri sebebiyle dalâlet çöllerinde kaybolup gideceklerini belirtir.¹⁴¹ Yine fasıklar topluluğunun hidâyete erdirilmeyeceğini beyan eden¹⁴² âyetin tefsirinde de benzer yorumlar yapan müellif, yaratma ve teşrîde gözetilen hikmete muhalif olduğu için Allah'ın sınırları çiğneyen böyle kimseleri doğru yola ulaştırmak manasında hidâyete erdirmeyeceğini zikreder. Ancak doğru yola kılavuzluk etmek anlamındaki hidâyetin ise zaten öyle kimseler için de gerçekleştiğini söyler. Onların ihtiyarlarını kötü bir şekilde kullanmaları itibariyle bu yolu kabul etmeyip buldukları mevkiye düştüklerini ifade eder.¹⁴³

Müellif, Allah'ın hak olan doğru yola hidâyet ettiği¹⁴⁴ mealindeki âyette ise yine genel tutumuna uygun olarak sadece hakka çağırın Yaratıcının bunu deliller ortaya koymak, peygamberler göndermek, kitaplar indirmek, düşünme gücü vermek ve diğer hidâyet yollarıyla sağladığını dile getirir.¹⁴⁵ Her toplum için bir yol göstericinin olduğunu¹⁴⁶ beyan eden âyeti yorumlarken de bundan kastın ya her millete gönderilen nebi yahut şanı yüce olan Allah olduğunu ifade eder ve buna uygun açıklamalar yapar. Ancak her iki şekilde de kişinin hidâyetinin ancak O'nun ilmi çerçevesinde bulunan hikmetine tabi olan iradesinin o hidâyete taalluk etmesiyle mümkün olduğunu da belirtmeden geçmez.¹⁴⁷

¹³⁹ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, II, s. 243.

¹⁴⁰ et-Tevbe, 9/37.

¹⁴¹ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, IV, s. 65. Müellif, Allah'ın, âyetlerine inanmayanları hidâyet etmeyeceği kelamını da (en-Nahl 16/104) Allah'ın onların kötü hallerini bilip ona layık olmadıkları için kendilerini matluba ulaştıracak şekilde hidâyet etmeyeceği yönünde tefsir eder. bkz. *age.*, V, s. 142.

¹⁴² et-Tevbe, 9/80.

¹⁴³ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, III, s. 87.

¹⁴⁴ Yûnus, 10/35.

¹⁴⁵ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, IV, s. 143.

¹⁴⁶ Ra'd, 13/7.

¹⁴⁷ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, V, s. 7.

Hidâyet fiilinin hem onu var etmek hem de bir şeyi açıklamak şeklinde gerçekleşebileceğini söyleyen müellif,¹⁴⁸ Sebe sûresinin 24. âyetinde yer alan hidâyet ve dalâlet kelimeleriyle ilgili yaptığı tefsirde hidâyette olan kişiyi bir fener kulesine çıkıp her şeyi gören ve ona muttali olan, dalâlette kalanı ise karanlığa batıp hiçbir şey göremeyen veya yeraltında bir zindana girip oradan çıkamayan kimseye benzetir.¹⁴⁹

Müellif, “İşte onlar Allah’ın kendilerine hidâyet verdikleridir ve onlar gerçek akıl sahipleridir.”¹⁵⁰ âyetini yorumlarken de hidâyete layık olan kimselerin vehmin tasallutundan ve hevanın sürüklediği çekişmeden kendisini uzak tutan kişiler olduğunu ifade eder. Bu âyette hidâyetin Allah’ın fiili ve nefsin onu kabulü ile oluştuğuna dair bir işaret de bulunduğunu belirtir.¹⁵¹

İnkâr edip Allah yolundan alıkoyanların haktan uzak bir sapkınlıkla saptıklarını¹⁵² beyan eden ilahî kelamın yorumunda onların sapmalarının sebebi olarak âyette zikredilen iki kötülüğü gösterir. Bu kadar açık bir şekilde sapmalarını ise dalâlet ile idlali bünyelerinde toplamalarına bağlar. Dalâlete düşürenin dalâlette kalana nisbetle bu sapkınlığa daha çok battığını ve o ölçüde ondan kurtulmasının zor olduğunu belirtir.¹⁵³ Allah’ın âyetlerini yalanlayanların dilinden aktarılan “*Ey Rabbimiz! Şehvetlerimiz bize baskın gelmişti de biz de doğru yoldan sapanlardan olmuştuk.*”¹⁵⁴ ilahî beyanını yorumlarken de bu ifadeleri onların başına gelenlerin kendi yaptıkları kötülüklerden kaynaklandığının bir itirafı olarak görür. Bunun ezelde kendileri hakkında yazılan şakavetin etkisiyle gerçekleştiği yönündeki bir mazeretin batıl olup bir değer ifade etmeyeceğini, zira onlar hakkında yazılan saadet ve şakavetin ancak ilmin maluma tabi olması kuralına bağlı olarak Allah’ın o kişilerin kendi iradeleriyle yapacaklarını bilmesinden dolayı o şekilde yazıldığını belirtir.¹⁵⁵ Ateşe atılanların dilinden aktarılan “*Bizi ancak (önderlerimiz olan) suçlular saptırdı.*”¹⁵⁶ ifadelerini de onların kendi yaptıklarını itiraftan sonra dalâlete düşme sebeplerinin beyanı olarak yorumlar. Buradaki hasır ifadesinin saptırmayı sadece suçlular yapar manasında değil, onların sapmasının o

¹⁴⁸ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi’s-suûd*, VII, s. 87.

¹⁴⁹ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi’s-suûd*, VII, s. 132-133.

¹⁵⁰ ez-Zümer, 39/18.

¹⁵¹ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi’s-suûd*, VII, s. 248.

¹⁵² en-Nisa, 4/167.

¹⁵³ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi’s-suûd*, II, s. 257.

¹⁵⁴ el-Müminûn, 23/106.

¹⁵⁵ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi’s-suûd*, VI, s. 151.

¹⁵⁶ eş-Şuarâ, 26/99.

suçluların saptırması nedeniyle gerçekleştiğini belirtme anlamında kullanıldığını yahut başkaları nedeniyle saptıklarını vurgulamak için böyle bir ifade zikredildiğini kaydeder. Suçlulardan kastın da onları yanlış sevk eden lider tabakaları olduğunu belirtir.¹⁵⁷

Dalâletin kişiler için önceden biçilmiş bir rol olmadığını zikreden müellif bu vurguyu yapmaya devam eder. Dalâletin o Yahudilerin Hz. Peygamber'in durumunu, getirdiği dinin doğruluğunu ve onun Tevrat'ta müjdelenen Arap bir nebi olduğunu yakinen bildikten sonra inatları ve inkâra dalmaları nedeniyle gerçekleştiğini söyler.¹⁵⁸ Müellif, bir başka âyette de¹⁵⁹ dalâletin kişinin hevasına uymasından dolayı Cenâb-ı Hakk'ın teşriî ve tekvinî bir şekilde koyduğu delillerden yüz çevirmesi suretiyle ortaya çıktığını söyler.¹⁶⁰ Dalâletin unsurlarına ve sebeplerine sarılan kişide Allah'ın sapkınlığı yarattığını ifade eder.¹⁶¹

Öte yandan müellif müminler için kullanılan hidayet tabirinin muhtemel anlamları üzerinde de durur. Buna göre *"umulur ki hidâyete erersiniz."*¹⁶² ifadesinde yer alan hidâyeti, hidâyet üzere sebat etme yahut onun artması olarak yorumlar.¹⁶³ Kur'an'ın müminler için bir hidâyet ve müjde olduğunu beyan eden¹⁶⁴ âyetteki hidâyeti de yine onların hidâyetlerinin ziyadeleşmesi olarak değerlendirir.¹⁶⁵ Allah'ın dilediğini hidâyete erdireceği¹⁶⁶ âyetinin tefsirinde ise hidâyetin ya başlangıç ya sebat yahut ta ziyadeleşmesi itibariyle gerçekleşebileceğini dile getirir.¹⁶⁷ Hz. İbrahim'in dilinden aktarılan *"Rabbim beni hidâyete erdirecektir."*¹⁶⁸ âyetindeki hidâyeti ise onda sebat etme yahut bulunulan hidâyet halinin de ötesine geçme ile açıklar.¹⁶⁹ Allah'ın idlali için de benzer bir yorum getiren müellif, onun da ya hidâyetten uzaklaşma (başlangıç) veya dalâlette sebat ettirme yahut onun artması şeklinde gerçekleşebileceğini

¹⁵⁷ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VI, s. 252.

¹⁵⁸ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, II, s. 182.

¹⁵⁹ Sa'd, 38/26.

¹⁶⁰ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VII, s. 223.

¹⁶¹ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, IV, s. 64.

¹⁶² Âl-i İmran, 3/103.

¹⁶³ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, II, s. 67.

¹⁶⁴ en-Neml, 27/2.

¹⁶⁵ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VI, 272. Müellifin hidâyete ilgili olarak aynı yorumu yaptığı bir diğer âyet (Ankebût, 29/69) için bk. Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VII, s. 48.

¹⁶⁶ el-Hacc, 22/16.

¹⁶⁷ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VI, s. 99.

¹⁶⁸ ez-Zuhruf, 43/27.

¹⁶⁹ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VIII, s. 44-45.

belirtir.¹⁷⁰ Aynı muhtevadaki bir diğer âyete de dalâlette sebat ve onda devam ile onun ziyadeleşmesi şeklinde bir anlam verir.¹⁷¹

Hidâyetin hangi hususa yönelik olabileceği konusunda da bazı yorumlarda bulunan müellif Âl-i İmrân sûresinin 8. âyetinde onun siyakından da hareketle Allah'ın kişileri hakka veya doğru bir teville yahut imana yönlendirmesi gibi seçeneklerden bahseder.¹⁷² Bazılarının hidâyete erdirilmeyeceği belirtilen bir yerde ise cennet yoluna yahut onların faydasına olacak bir şeye ulaştırmayacağı manaları verir.¹⁷³ Hz. Peygamber için kullanılan hidâyet terimini ise müellif hidâyet nevelerinden biri olarak zikredilen vahiy ve afakî yahut enfüsî bir şekilde oluşturulan tekvinî deliller ile izah eder.¹⁷⁴ Müellif, peygamberler için kullanılan hidâyet ifadesinden hareketle onların hidâyet ve irşada elverişli ve bunun için hazır oldukları vurgusunu da yapıp bu durumun onlar için Allah'ın bir lütfu olduğuna işaret eder.¹⁷⁵

Öte yandan müellif, Kur'an'da yer alan "hüden" ifadesine de âyetin bağlamına göre çeşitli anlamlar yükler. Bakara sûresinin 185. âyetinde geçen bu kelimeye Kur'an'ın taşıdığı icaz boyutu ve insanları hakka yönlendirmesi suretiyle onları hidâyete sevk etmesi,¹⁷⁶ 120. âyetindeki İslam dini,¹⁷⁷ 38. âyeti ile¹⁷⁸ Tâhâ sûresinin 123. âyetindeki gönderilen resül, indirilen kitap şeklinde bir anlam verir.¹⁷⁹ A'râf suresinin 154. âyetindeki aynı kelimeyi hakkı beyan¹⁸⁰ Tevbe sûresinin 33. âyeti¹⁸¹ ile Kehf sûresinin 55. âyetindeki ise Kur'an şeklinde mana verir.¹⁸² Hacc sûresinin 8. âyetinde yer alan aynı ifadeyi bilgiye götürecektir

¹⁷⁰ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VI, s. 97, Müellifin müminler için kullanılan hidâyet ifadesini (Muhammed 47/5) yine onun üzerinde sebat etme anlamı verdiği diğer bir örnek için bk. Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VIII, s. 93. Dalâlete dair bir âyetle (Âl-i İmrân, 3/90) ilgili olarak da onda sebat anlamı verdiği bir misal için bk. Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, II, s. 57.

¹⁷¹ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VII, 69. Müellifin dalâletle ilgili bir âyete (Zümer, 39/8) onda sebat yahut onun artması şeklinde verdiği bir diğer anlam için bk. Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VII, s. 244.

¹⁷² Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, II, s. 9.

¹⁷³ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, III, s. 92.

¹⁷⁴ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, III, s. 206. Müellif, Allah'ın Semud kavmine doğru yolu gösterdiğine (hidâyet) yönelik âyeti (Fussilet, 41/17) yorumlarken de buradaki hidâyeti, tekvinî deliller, peygamberler gönderilmesi ve teşrîi Âyetleri indirilmesi ile açıklar. bk. Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VIII, s. 9.

¹⁷⁵ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, III, s. 159.

¹⁷⁶ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, I, s. 200.

¹⁷⁷ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, I, s. 153.

¹⁷⁸ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, I, s. 93.

¹⁷⁹ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VI, s. 47.

¹⁸⁰ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, III, s. 276.

¹⁸¹ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, IV, s. 61.

¹⁸² Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, V, s. 229.

doğru istidlal,¹⁸³ 67. âyetindekine din ve şeriat,¹⁸⁴ Kasas sûresinin 43. âyetinde yer alanına şeriatlar ve Allah'ın yolları olan ahkâmı,¹⁸⁵ Ğafir sûresinin 53. âyetinde zikredilene ise mucizeler, suhuf ve yasalar anlamı verir.¹⁸⁶ Öte yandan müellif Bakara sûresinin beşinci ayetinde geçen aynı kelimenin nekre şekilde kullanılmasından hareketle hidâyetin tam anlamıyla künhüne ulaşılmasını ve kadri ölçülemeyen bir boyuta sahip olduğuna vurgu yapıldığını da ihsas eder.¹⁸⁷

Müellif "dalal" kelimesine de çeşitli anlamlar verir. Örneğin Yusuf sûresinin 8. âyetindeki ilgili kelimeye adalet yolundan ayrılmak,¹⁸⁸ 30. âyette yer alanına doğru ve kemal yoldan yahut aklın gerektirdiği istikametden ayrılmak anlamları verir.¹⁸⁹ A'raf sûresinin 14. âyetindeki aynı kelimeye ziyan ve hasar,¹⁹⁰ İbrahim sûresindekine ise sevaba ulaşmaktan geri kalmak şeklinde karşılık bulur.¹⁹¹

2.3. Fetvalarında Hidâyet ve Dalâlet Konusuna Yaklaşımı

Ebussuûd Efendi tefsirinde savunduğu görüşleri kendisine yöneltilen bazı sorulara verdiği cevaplarda da sürdürür. Nitekim bu cevapların birinde hidâyet ve dalâletin yaratılmasını Allah'a izafe ettiği gibi, hayır ve şerrin yaratılmasını da O'na nisbet eder. Yine hidâyeti Allah'ın lütfu gördüğü gibi hayra da O'nun bir lütfu olarak bakar. Dalâletin yaratılmasını kulun iradesini kötülüğe yöneltmesiyle ilişkilendirdiği gibi şerrin oluşumunu da kulun kötü hali ile irtibatlandırır.¹⁹²

Müellif, cebrî bir anlayış içerisinde çeşitli deliller getirerek kişinin yapacağı işlerde bir zorunluluk içerisinde bulunduğunu iddia eden kişinin durumu hakkında kendisine sorulan bir soruya cevap verirken de hidâyet ve dalâlet anlayışını ortaya koyan ifadelerle yer verir. Buna göre hadiste de geçtiği üzere kişinin küfür hususunda kendisinden çok daha şiddetli bir hal üzere bulunan kimselerin ömürlerinin sonuna doğru hidâyete erdiğini görüp aynı durumun kendisi için de geçerli olabileceğini düşünmesine engel bir durum yoktur. Haklarında ebedi küfür üzere kalacakları hususunda nass varid olan kimselerin bu

¹⁸³ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VI, s. 96.

¹⁸⁴ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VI, s. 119.

¹⁸⁵ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VII, s. 15.

¹⁸⁶ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, VII, s. 280.

¹⁸⁷ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, I, s. 33.

¹⁸⁸ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, IV, s. 255.

¹⁸⁹ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, IV, s. 271. Müellifin aynı kelimeye doğru yoldan ayrılmak şeklinde verdiği bir diğer âyet (Yusuf 12/95) için bk. *a.g.e.*, IV, s. 305.

¹⁹⁰ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, V, s. 11.

¹⁹¹ Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-suûd*, V, s. 40.

¹⁹² M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı = Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, İstanbul: Şule Yayınları, 1998, s. 280.

durumu tamamen ilmin maluma tabi olması cihetindedir. Bu hadise Allah onların kendi iradeleriyle küfür üzerinde kalmaya azmedip ihtiyarlarını imana yöneltmeyeceklerini bildiği için gerçekleşen bir olaydır. Onun ilmi ve haberinin böyle olması cebri ve zorunluluğu gerektirmez. Kaldı ki eğer ilminden dolayı bir cebir gerekirse O'nun fiilleri de ilminin konusuna girdiği için O'nun da Fail-i muhtar olmayıp fiillerinde zorunlu bir varlık olması gerekir. Allah için ise böyle bir şey düşünülemez. Hz. Mûsâ'nın Hz. Âdem'i işlediği bir günahdan dolayı insanların cennetten çıkmasına ve şekavete düşmesine neden olmakla suçlaması üzerine onun bu olayın yaratılışından kırk sene önce Allah'ın kendisi hakkında yazdığı husustan dolayı gerçekleştiğini beyan edip bununla ayıplanmasını garip karşılmasını konu edinen hadisi de¹⁹³ değerlendirir. Bunun yazılışını Hz. Âdem'in kendi ihtiyarıyla yapacağı işin yazılması olarak aktarır ve bunun kişinin fiillerini işlemede bir cebir altında bulunduğu hususuna delil olarak kullanılmasını reddeder.¹⁹⁴ Yaptığı bu yorumla hidâyet ve dalâlet âyetlerini tefsir ederken ortaya koyduğu düşünce sistemine uygun bir tevil geliştirmiş olur.

Ebusuûd Efendi'nin Hz. Âdem ile Hz. Mûsâ arasında geçen konuşmadan cebir fikrinin çıkarılmasına karşı çıktığı gibi onun selefi İbn Kemal de (ö. 940/ 1534) bu görüşe muhalefet etmektedir. İbn Kemal'e göre Hz. Mûsâ'nın kınamasına karşılık Hz. Âdem'in ilahi takdiri öne sürmesini Hz. Mûsâ'yı ilzam ederek deliliyle ona galebe çalması şeklinde değerlendirmek doğru olmaz. Burada her ne kadar Hz. Âdem ilgili manayı bir zorunluluk şeklinde ifade etmişse de onun sözünü Hakk'ın rızasına ve hikmetine uygun şekilde benden sadır olan husustan dolayı mı beni kınıyorsun şeklinde anlamak gerekir. Meseleyi böyle ele almak daha doğrudur¹⁹⁵. Öte yandan Ebussuûd Efendi'nin Allah'ın kulunun ihtiyarını bilmesinden hareketle onu dalâlette bırakmasının bir cebir olmadığı yönündeki vurgusunu İbn Kemal de aynı gerekçelerle benzer şekilde yapar. İbn Kemal'e göre Cenâb-ı Hakk'ın kulunun durumunu bilip o şekilde onu dalâlette bırakması o kulun imanını imkân konumundan ve kudret alanından çıkarmaz. Allah'ın kulun fiillerini bilmesi onu kesb ettiği eylemlerinde cebir altına sokmadığı gibi onun ihtiyarını da devre dışı bırakmaz¹⁹⁶

¹⁹³ Buhârî, "Kader", 11; Müslim, "Kader", 13.

¹⁹⁴ Pehlül Düzenli, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi ve Fetvaları*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2012, s. 154-156.

¹⁹⁵ İbn Kemal Ahmed Şemseddin Kemalpaşazade, *er-Risale fi'l-Cebr ve'l-Kader (Resail-i İbn Kemal içinde)*, nşr.: Ahmed Cevdet, Dârülhilâfetilaliyye: İkdâm Matbaası, 1316, I, s. 176.

¹⁹⁶ İbn Kemal, *er-Risale fi'l-Cebr ve'l-Kader*, I, s. 164-165.

Sonuç

Osmanlı'nın yetiştirdiği en önemli âlimlerden biri olan Ebussuûd Efendi, hukukçu, müfessir ve edebiyatçı kimliğinin yanında özellikle yazmış olduğu tefsiri aracılığıyla kelâm ilmini ilgilendiren konularda da görüş beyan etmiştir. Onun bu alanda açıklamada bulunduğu konulardan biri de hidâyet ve dalâlet konusudur. Matürîdî bir çizgide kader meselesiyle ilgili görüşlerini şekillendiren müfessir, hidâyet ve dalâlet anlayışını da bu zaviyeden ortaya koymuş ve ilgili âyetleri aynı düşünce ışığında tefsir etmiştir.

Mâtürîdiyye mezhebinin kader konusunda kullandığı en temel kavramlardan biri olan irade-i cüziyye kelimesini hidâyet ve dalâlet meselesini izahta etkin biçimde kullanan müellif, Ehl-i Sünnet'in anlayışı doğrultusunda onların yaratılmasını Allah'a izafe etse de onlara layık ve müstehak oluşturma tamamen kulun iradesini ön plana çıkarmıştır. Hidâyete erme ile dalâlete düşme hususunda zahiren Allah'ın iradesinin baskın olarak kullanıldığı hissedilen âyetlerde dahi bu anlayışı sürdüren müellif, bu tarz âyetlerde hidâyet ve dalâletin Allah ile bağına sadece onun yaratılması ile ilişkilendirmiştir. Kulun hidâyete ulaşma yahut dalâlete düşmesinin bir nevi gerekçesinin de zikredildiği hissedilen âyetlerde ise bu tavrını daha güçlü bir şekilde ortaya koymuştur. Onun bu anlayışını Matürîdiyye mezhebinin müteahhirûn kelimcileri de aynen sürdürmüştür. Müellifimiz bu konudaki bakış açısıyla hidâyet ve dalâletin Allah'tan olduğunu beyan eden âyetlerden hareketle onların Cenâb-ı Hakk tarafından yaratıldığını ve gerçekleşmesi hususunda kulların iradelerinin bir rolü bulunmadığını savunan Cebriyye ile Allah'ın yaratmasını kulların fillerine teşmil etmeme anlayışını hidâyet-dalâlet meselesinde de sürdürüp onları yaratılmaları üzerinden değil, ilkinin doğru yolu açıklama ikincisini ise kişinin sapkınlığına hükmetme şeklinde izah eden Mutezile'den farklı bir yol izlemiştir.

Hidâyet ve dalâletin kulu cebir altına sokacak bir anlayışla yorumlanmasını ısrarla reddeden Mâtürîdî gibi müellifimiz de kulun hidâyet ve dalâletini ondan ve onun iradesini yönlendirdiği alandan bağımsız olarak doğrudan Allah'a izafe etmenin yanlış olacağını savunmuş ve bunun bir cebre yol açacağını düşünerek onu şiddetle reddetmiştir. Doğru yolu gösterme anlamında kullanılan hidâyeti çeşitli şekillerde kullarına bahşettiğini söyleyen müfessir, bunun herkes için geçerli olduğunu, ancak bu yolu kabul etme hususunda kulların iradelerinin devreye girdiğini ve onların bu iradelerini sevk ettikleri yöne göre Allah'ın onlarda hidâyet veya dalâleti yarattığını ifade etmiştir. Ebussuûd Efendi kişinin iradesini doğruluğa yöneltmesiyle kendisinde

hidâyetin, kötülüğe sevk etmesiyle de dalâletin yaratıldığını kabul ederken Allah'ın iradesinin hikmete göre şekillenmesini bu konuda en güçlü gerekçelerden biri olarak sunmuştur. O'nun fiillerinin kendisinde zorunluluk olmadan hikmeti takip ettiği anlayışını benimserken Matüridî çizgiyi sürdürmüş, bu fikri kabul etmeyen Eş'ariyye ile bu düşünceyi zorunlu gören Mutezile'den ayrılmıştır. Ancak işin yaratma kısmı bir tarafa bırakılırsa Cebriyye dışında hem Mutezile hem de Ehl-i Sünnet kelimcilerinin hidâyete erme ile dalâlete düşme hususunda kulun iradesinin etkin olduğuna dair ortak bir kanaat serdettiklerini düşündüğümüzde müellifimizin bu hususta onlarla aynı çizgi üzerinde durduğunu söylememiz mümkündür.

Kaynaklar

- Akgündüz, Ahmet, "Ebüssuûd Efendi", *DİA*, c. X, ss. 365-371.
- Ali el-Kârî, Nûreddin, *Şerhu Bedi'l-emâlî*, İstanbul: Dersaadet Kitabevi, 1985.
- Altıntaş, Ramazan, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.
- Alûsî, Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd, *Ruhü'l-meani fi tefsiri'l-Kur'âni'l-azim ve's-seb'i'l-mesani*, Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, [t.y.].
- Aşık Çelebi, Ahmed b. Ali Zeynelâbidin, *Zeylû's-Şekaiki'n-Numaniyye fi ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, thk.: Abdürrezzak Hidâyet, Kahire: Dâru'l-Hidaye, 1713/2007.
- Aydemir, Abdullah, "Ebüssu'ûd Efendi II", *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]*, 1973, cilt: XII, sayı: 3, ss. 136-144.
- el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Abdülkahir, *Usulü'd-din*, İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1928.
- Bakıllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed, *Kitâbu't-Temhîd*, thk.: Richard Yusuf Mekarisi Yesui, Beyrut: Mektebetü's-Şarkıyye, 1957.
- el-Beyâdî, Kemaleddin Ahmed, *İşârâtü'l-merâm min ibârâti'l-İmâm*, thk.: Yusuf Abdurrahman eş-Şafiî, Karaçi: Zam Zam Publishers, 2004.
- Beyzâvî, Ebû Saîd Nasrûddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envarü't-tenzil ve esrarü't-te'vil*, idad: Muhammed Abdurrahman Mar'aşlî, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, [t.y.].
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1974.

- el-Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmiü's-sahîh Sahîhu'l-Buhârî*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Bulut, Mehmet, "Hidâyet-Dalâlet ve İnsanın Sorumluluğu", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1995, sayı: 9, ss. 229-260.
- Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, haz.: Ali Fikri Yavuz, İsmail Özen, İstanbul: Meral Yayınevi, [t.y.].
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988.
- Cürcânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, *et-Ta'rîfât*, yy. [t.y.].
- el-Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik *Kitâbü'l-İrşad ilâ kavâti'l-edilleti fi usûli'l-i'tikad*, tahk.: Muhammed Yusuf Musa, Ali Abdülmünim Abdülhamid, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1369/1950.
- Düzdağ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı = Fetâvâ-yı Ebussu'ûd Efendi*, İstanbul: Şule Yayınları, 1998.
- Düzenli, Pehlül, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi ve Fetvaları*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2012.
- Ebussuûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *Tefsîru Ebi's-suûd*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, [t.y.].
- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen İbn Ebu Bîsr Ali b. İsmail b. İshak, *el-İbâne an usûli'd-diyane*, thk.: Fevkiyye Hüseyin Mahmud, Kahire: Dâru'l-Ensâr, 1397/1977.
- ___, *Makalatü'l-İslâmiyyin ve ihtilafü'l-musallin*, tahk.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire: Mektebetü'n-Nehda'l-Mısriyye, 1950.
- Evliya Çelebi, Muhammed Zillî İbn Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1314.
- Hayyat, Ebü'l-Hüseyn Abdürrahim b. Muhammed b. Osman, *Kitabü'l-İntisar ve'r-red ala İbni'r-Ravendi el-mülhid*, thk.: H.S. Nyberg, Kahire: Mektebetü'd-Dâri'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1993.
- İbn Furek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Furek el-Ensârî, *Makalatü'ş-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'ari*, thk.: Ahmed Abdürrahim es-Sâyih, Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1425/2005.
- el-İsfâhânî, Rağıb, *Müfredat Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev.: Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, İstanbul: Yarın Yayınları, 2015.

- Kemalpaşazade, İbn Kemal Ahmed Şemseddin, *er-Risale fi'l-Cebr ve'l-Kader (Resail-i İbn Kemal içinde)*, nşr.: Ahmed Cevdet, Dârülhilâfetilaliyye: İkdâm Matbaası, 1316.
- el-Leknevî, Ebu'l-Hasenat Muhammed Abdülhay, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, tsh. ve tşk.: Muhammed Bedreddin Ebû Firas en-Na'sani, Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, [t.y.].
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *Kitâbü't-Tevhid*, tahk.: Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi, Beyrut: Dâru Sâdir, İstanbul: Mektebetü'l-İrşad, [t.y.].
- ___, *Te'vilatu ehli's-sünne*, thk.: Mecdi Baslum, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005.
- Müslim, b. el-Haccâc, *el-Câmiü's-Sahîh*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- en-Nesefî, Ebü'l-Berekat Hafızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmud, *Medârikü't-tenzîl ve hakaikü't-te'vîl*, thk.: Yusuf Ali Büdeyvi, Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998.
- en-Nesefî, Ebü'l-Muin Meymûn b. Muhammed, *Tebsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, tahk.: Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003.
- Peçevi, İbrahim, *Tarih-i Peçevi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1283.
- es-Sâbûnî, Ebû Muhammed Nuruddin, *Kitâbü'l-bidâye mine'l-kifâye fi'l-hidâye fi usuli'd-din*, tahk.: Fethullah Huleyf, Kahire: Dâru'l-Maarif, 1969.
- Şemseddîn Sâmi, *Kâmusu'l-A'lâm*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1306.
- Teftâzânî, Mesud b. Ömer b. Abdullah Sadüddin, *Şerhu'l-Makâsîd*, tahk.: Abdurrahman Umeyre, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409/1989.
- Tunç, Cihad, "İslâm Dinine Göre Hidâyet ve Dalâlet", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1989, sayı: 6, ss. 25-41.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad.: İsmail Karaçam ve diğerleri, İstanbul: Azim Dağıtım, 2011.
- Yeprem, M. Saim, *İrade Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî*, İstanbul: İfav Yayınları, 1997.
- Yıldırım, Suat, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2010.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kasım Carullah Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşaf an hakaikı gavamizi't-tenzîl ve uyuni'l-ekavil fi vücuhî't-te'vîl*, thk.: Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavviz, Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1998/ 1418.